

Land en Water

TOON BOSCH

De vanouds problematische beheersing van land en water in de Nederlandse delta bevindt zich omstreeks 1800 in een dubbele crisis. Ondanks de indrukwekkende prestaties van provincies en waterschappen in het keren en lozen van water en het scheppen van nieuw land, blijkt dit (versplinterde) waterstaatsbestel niet in staat om grote problemen die op nationale schaal het fysieke voortbestaan van het land ernstig bedreigen, efficiënt aan te pakken. Langs de Noord- en de Zuiderzeekust tonen zware stormen en watervloeden van tijd tot tijd de kwetsbaarheid van de kustverdediging op meedogenloze wijze aan. In het bestuurlijke en economische hart van de natie transformeren veenmeren zich door stormgeweld en oeverafslag tot oncontroleerbare binnenzeeën die zowel het ecologisch evenwicht als de veiligheid van stad en platteland in zuidwest Nederland bedreigen en beschadigen. En in het riviereengebied waar de Rijn, zijn stroomtakken en de Maas zich een weg naar zee zoeken, voltrekken zich sinds de laatste decennia van de achttiende eeuw (relatief) frequent calamiteuze overstromingsrampen. Het dubbele karakter van deze fysieke crisis manifesteert zich in het institutionele onvermogen van het federatieve republikeinse staatsbestel om deze problemen – waarvan de beteugeling op een uitzondering na het politiek-bestuurlijk en financiële vermogen van de provincies te boven gaat – permanent en structureel aan te pakken.

Zodoende speelt de bescherming van de natie tegen stormvloed en watersnood en het zoeken naar structurele oplossingen voor de veiligheid van land en water in het algemeen een belangrijke rol in de vorming van de centraal bestuurde eenheidsstaat. De Grondwet van 1798 kent de staat belangrijke bevoegdheden toe in de zorg voor land en water. Sindsdien is het Rijk, naast provincies, lagere overheden, particuliere doelcorporaties (onontbeerlijk voor de kennis en het continueren van de grote delen van de waterstaatszorg) en marktpartijen actief betrokken bij de waterstaatszorg, landaanwinning c.q. -verbetering en de aanleg van een nationale infrastructuur.

De realisering van deze taken, te beschouwen als het verbinden (integreer), beveiligen en verbeteren van de samenleving in regionaal, nationaal en internationaal opzicht, krijgt vanaf de Bataafs-Franse tijd tot in het begin van de twintigste eeuw gestalte in een lange serie al dan niet parallel uitge-

voerde, grootschalige werken die vaak na een langdurige planfase en een moeizaam besluitvormingsproces konden worden uitgevoerd. Dat had te maken met het geldverslindende, complexe en omstreden karakter van deze projecten waarbij tevens veel maatschappelijke belangen in het geding waren. Daarnaast beschikt men in een aantal gevallen over onvoldoende civiel-technische, waterbouwkundige, geografische, hydraulische en geodetische kennis over het gedrag van land en water, zeker gezien vanuit de schaal van de nieuwe geo-politieke ruimte die in 1795 ontstaat. Bovendien was de bemoeienis van de centrale overheid met waterstaatsbestuur politiek gezien beslist geen onomstreden zaak in een hydraulische samenleving waarvan de bevolking was gewend aan een grote mate van autonomie in de omgang met land en water.

Juist vanwege deze onzekerheden en spanningen was de uitvoering van deze *Grands projets* als cruciaal onderdeel van de modernisering van Nederland in de negentiende eeuw niet zelden een moeizame, risicovolle, en spannende onderneming. De representatie in het NHM van de omgang van land en water in de negentiende eeuw krijgt vanuit deze invalshoek gestalte. De bezoekers beleven de ontdekking, respectievelijk verovering van land en water op nationale schaal in deze eeuw als een taaie, avontuurlijke, onzekere worsteling van staat en natie met deels onbekende natuurkrachten die men gaandeweg met vallen en opstaan leert manipuleren. Dat uit zich in de opbouw van een nationale infrastructuur, landaanwinst, ontginning, bebossing, de herschepping van het rivierenland en, in de laatste decennia van de eeuw, de uitbreiding van steden en het begin van grote ontginningsprojecten. Maar ook in de veranderende wijze waarop landschap en natuur worden ervaren als respectievelijk bouwstenen van de nationale identiteit en in nieuwe visies op de natuur als een te beschermen categorie.

In het ideale Nationaal Historisch Museum maakt de bezoeker vrijwel direct kennis met de historische c.q. fysisch geografische ontwikkeling van Nederland sinds de prehistorie. In een korte doch cinematografische spectaculaire film, – denk aan de mogelijkheden die het grootbeeldfilmtheater kan bieden – wordt de omgang van de mens met land en water – al dan niet ingebed in een bredere introductie op de vaderlandse geschiedenis – sinds de prehistorie in beeld gebracht. Het heldere schema uit het rapport *Waterlandschappen* waarin men in deze relatie vier perioden onderscheidt, respectievelijk een natuurlijke fase (tot omstreeks het jaar 1000), een defensieve fase (1000-1500), een offensieve fase (1500-1800) en manipulatieve fase (1800-heden) vormt, al dan niet in samenhang met de film, de rode draad door de gehele representatie van het thema land en water in de Nederlandse geschiedenis in het NHM.¹ In aansluiting op de informatie uit de film gaat de bezoeker op ontdekkingsstocht door de Nederlandse geschiedenis, daar-

1 P. Juin, *Waterschappen: waterbeheerders bouwen aan de cultuurhistorie van de toekomst*, Lelystad 2002.

bij geholpen door interactieve audio- en videopresentaties maar ook door schilderijen, kaarten, foto's, filmfragmenten, digitale (reis)gidsen, etc. Met behulp van dit instrumentarium wordt ook de omgang met land en water in de negentiende eeuw verkend.

Daarbij ligt het accent op continuïteit en dynamiek in de omgang met land en water. Continuïteit, reeds eerder aan bod gekomen in secties die vorige periodes behandelen, wordt beknopt zichtbaar gemaakt aan de hand van enkele sterk uiteenlopende situaties in het alluviale en het diluviale Nederland omstreeks 1800. Hoe gaan gemeenschappen op de heidegronden in zuid en oost Nederland om met water en land? Welke inspanning (organisatorisch, technisch) vereist het leven in de polder? Hoe wapent men zich langs de grote rivieren en de kusten van de Noord- en Zuiderzee tegen storm en hoog water? Waar en hoe vindt landaanwinning plaats in zuidwest Nederland en in kustgebieden? Welke resultaten wierp deze op doorgaans oude technologie en oraal overgeleverde ervaringskennis gebaseerde inspanningen af? Het 'problematische' antwoord op deze belangrijke vraag leidt vervolgens naar de problemen waarmee men destijds worstelde, en naar de verbeteringsplannen en de werken waarmee men verbetering in de bestaande situatie nastreefde. Kortom, hier wordt de bezoeker geconfronteerd met een andersoortige dynamiek c.q. de steeds dominantere, grootschalige, manipulatieve, theoretische onderbouwde aanpak van land en water. En, in het verlengde daarvan, met de gevolgen die dit met zich mee bracht voor zowel de bestaande praktijken op dit domein als voor het Nederlandse landschap en het milieu.

De representatie van de dynamiek hiervan concentreert zich rond een aantal *Grands projets*. Grootschalige ingrepen in land en water die sinds de Bataafs-Franse tijd het materiële fundament vormden van de eerste fase van maatschappelijke modernisering waarin een modern, 'nieuw', Nederland ontstaat. De bezoeker 'reist' langs deze projecten, krijgt zo zicht op een letterlijk en figuurlijk veranderend land en met de specifieke waterbouwkundige-, civiel-technische-, en cultuurpolitieke aspecten van deze werken. Ook wordt hij of zij voorgesteld aan de personen die een hoofdrol speelden bij de planvorming en uitvoering daarvan zoals politici, personeel van Rijkswaterstaat, 'natte' aannemers en polderjongens.

De reis start met een kennismaking met Christiaan Brunings (1736-1805), de eerste directeur van de nationale waterstaatsdienst en zijn visie op de staat van land en water anno 1800. Vervolgens maakt de bezoeker kennis met:

- 1 De strijd tegen de zee: kustverdediging, landverlies en landaanwinning langs de Noordzee, de Zuiderzee en de Waddenzee.
- 2 De grote rivieren de Rijn en zijn stroomtakken, Lek, Waal en IJssel en de Maas (inclusief de Limburgse Maas vanaf 1839) waarbij de problematiek en de verbeteringswerken c.q. normalisering van de grote rivieren

centraal staat toegespitst op de manier waarop een riviervak werd verbeterd, de aanleg van de Nieuwe Waterweg en de aanleg van de Bergse Maas.

- 3 De aanleg en uitbouw van een nationale infrastructuur. Accenten kunnen hier worden gelegd op de weg langs de Drentse Hoofdvaart, de aanleg van het Noordzeekanaal, de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, de eerste spoorweg tussen Amsterdam en Utrecht en in de tweede eeuw helft de verbinding van het Noorder- en Zuider(spoorweg)net waarbij de constructie van de brug bij Culemborg een prominente rol speelt.
  - 4 De verhouding tussen stad en platteland: urbanisering, stadsuitleg, (her)bebossing en, vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw, de grote ontginningsprojecten van woeste gronden in zuid en oost Nederland.
- Aan het einde van de reis ontmoet de bezoeker ir. Cornelis Lely (1854-1929) die de balans opmaakt van de staat van land en water op het einde van de negentiende eeuw en zijn wensen voor de komende eeuw formuleert.

Pieter Oosterhuis, Bouw van de spoorbrug over de Lek bij Culemborg, 1865-1868, foto (Spoorwegmuseum Utrecht).

Drie negentiende-eeuwse technologische uitvindingen bijeen: een spoorweg, een spoorbrug, met zijn overspanning van 154 m op dat moment de langste ter wereld, en een fotografische plaat waarop deze staaltjes van ingenieurskunst zijn vastgelegd. We zouden daar nog een nieuwigheid aan kunnen toevoegen: de man met bolhoed, een ingenieur van Rijkswaterstaat. Waarschijnlijk is het G. Van Diesen, de ontwerper van de brug. Hij ontving voor dit ontwerp een gouden medaille op de Wereldtentoonstelling van 1873 in Wenen. Ook de fotograaf, Pieter Oosterhuis, oogstte waardering. Op de Internationale Tentoonstelling voor Photographie van 1877 in Amsterdam werd zijn inzending bekroond met een gouden medaille en een oorkonde.

Willem Roelofs, Polderlandschap met eendennesten, ca. 1866, olieverf op doek, 84 x 139 cm (Centraal Museum Utrecht).

Vanaf de jaren 1860 begon men in de schilderkunst – onder invloed van Franse kunstcritici! – oog te krijgen voor het ‘typisch Hollandse’ waterlandschap, waarvan de kanalisering overigens al begonnen was. De in Brussel wonende schilder Willem Roelofs kwam speciaal in de zomer en herfst naar Holland om dergelijke waterlandschappen te schilderen, hier bij het dorpje Meerkerk in de Alblasserwaard (uit: cat.tent. Willem Roelofs 1822-1897. De adem der natuur, Bussum 2006).

W. Steelink naar J.W. Bilders, 'Nederlands woeste toestand.' Bilders schilderde dit landschap omstreeks 1860 voor de Historische Galerij van de kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae* aan het Rokin in Amsterdam (het hangt daar nu in het trappenhuis). De hier afgebeelde staalgravure naar dit schilderij werd gemaakt voor de eerste plaat in het album *Nederlands geschiedenis en volksleven van J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw*, Leiden 1868-1872 (2^e editie 1880) (Bibliotheek Universiteit van Utrecht, Bijzondere Collecties).

De Hoge Veluwe was eeuwenlang een landschap van weinig betekenis – een jachtterrein voor de adel, maar voor gewone stervelingen vooral een woest niemandsland. Dit veranderde in de negentiende eeuw met de opkomst van de Germaanse oudheidkunde, een nieuwe tak van archeologie die uitging van bodemvondsten in plaats van schriftelijke overlevering. Pionier van dit archeologisch onderzoek was Heinrich Gottfried Haasloop Werner, die zich na een succesvolle carrière als militair in 1842 in Elburg vestigde. Op zijn lange zwerftochten over de heide – op zoek naar oude 'gedenkstukken van vroegere volkeren' – werd hij vaak vergezeld door de predikant en filantroop Ottho Gerhard Heldring; hij kende de Veluwe van zijn zoektochten naar waterbronnen voor de arme bevolking van het gebied. Hun artikelen in de Geldersche Volks-Almanak gaven het beeld van het woeste landschap een nieuwe, historische en emotionele dimensie: dat van de oertijd van het vaderland. Dit idee van herinneringslandschap inspireerde niet alleen de landschapschilder Johannes Warnardus Bilders, de 'vader' van de schilders van de Haagse School, maar ook het echtpaar Kröller-Müller, dat door aankoop grote delen van de Hoge Veluwe voor ontginning heeft behoeft.

Jan Toorop, Broek in Waterland, 1889, olieverf op doek, 66 x 76 cm (Art Institute, Chicago).

De pointillistische wijze van schilderen zorgt voor een nevelig, poëtisch effect, maar het onderwerp was wel degelijk een 'modern', door menselijk ingrijpen vormgegeven, landschap (uit: cat. tent. Jan Toorop, Den Haag 1988).